

Izdanja Muzeja triljskog kraja

1

Nakladnik

Muzej triljskog kraja

Za nakladnika

Angela Tabak

Urednici

Angela Tabak,
Domagoj Tončinić

Autori izložbe i vodiča

Angela Tabak,
Domagoj Tončinić,
Danijela Petričević

Autori fotografija

Zoran Alajbeg
(kat.br. 2.1, 2.2, 5-23, 25-30,
32, 33, 36-40, 43, 45, 49, 50)
Ante Verzotti
(kat.br. 47, 48)
Arhiv znanstvenog projekta
Rimski vojni logori
u Hrvatskoj – Tilurij
(kat.br. 2, 2.3, 2.5),
Angela Tabak (kat.br. 3)

Recenzija

prof. dr. sc. Mirjana Sanader

Lektura i korektura

Katja Tresić-Pavičić

Grafičko oblikovanje

Ana Luketin Fahrenwald

Tisak

Jafra print d. o. o.

Naklada

1000 primjeraka

Izdavanje vodiča novčano je poduprlo Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Grad Trilj i Županija splitsko-dalmatinska. Prikazani rezultati proizišli su iz znanstvenog projekta (Rimski vojni logori u Hrvatskoj), provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
SVEUČILIŠNA KNJIŽNICA
U SPLITU

UDK 904:725.18>(37)"652"

TABAK, Angela

Tilurij - rimski vojni logor / Angela Tabak, Domagoj Tončinić, Danijela Petričević ; <fotografije Zoran Alajbeg ... et al.>. - Trilj : Muzej triljskog kraja, 2012. - (Izdanja Muzeja triljskog kraja ; 1)

Bibliografija.

ISBN 978-953-55613-2-3

1. Tončinić, Domagoj 2. Petričević, Danijela
I. Arheološka nalazišta -- Cetinska krajina -- Antika II. Trilj i okolica -- Arheološka istraživanja

140411072

TILURIJ

Rimski vojni logor

TILURIJ

Rimski vojni logor

MUZEJ TRILJSKOG KRAJA

RIMSKI VOJNI LOGOR TILURIJ

Rimski vojni logor Tilurij (Tilurium), na području današnjeg sela Garduna, smjestio se na sjeveroistočnom dijelu visoravni koja se uzdiže iznad desne obale rijeke Cetine (Hyppus), grada Trilja (Pons Tiluri) i tamošnjeg prijelaza preko rijeke. Takav položaj omogućio je kontrolu prometnica koje su iz antičke Salone preko ovog prostora vodile k rudarskoj Srebrenici (Argentaria) u istočnoj Bosni i na jugoistok, preko trgovačke kolonije Narone (Narona), do gradova Skadra (Scodra) i Drača (Dyrrachion) u Albaniji (sl. 1).

Sl. 1. Položaj Tilurija u odnosu na druge važnije rimske gradove i naselja, izradio A. Šundov

Lingvističke analize podrijetlo imena Tilurij vezuju uz ilirski korijen, na što upućuje i Plinije Stariji u svojem djelu Zemljopis staroga svijeta III, 142, kad kaže da su „Burnum, Andetrium, Tribulium, nobilitata proeliis castella“. Pisac iz 1. st. nazivom castellum imenovao je gradine, utvrđena naselja lokalnog stanovništva. Uz navedeni izvor i nalazi prapovijesnih predmeta daju naslutiti da je i prapovijesno stanovništvo, uključujući Delmate, zamijetilo i koristilo pogodnosti ovoga strateškog položaja.

Sustavno arheološko istraživanje Tilurija koje od 1997. godine kontinuirano provodi Odsjek za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu na čelu s voditeljicom projekta Mirjanom Sanader, prvo je arheološko istraživanje poduzeto na tom važnom lokalitetu. Organizirano je u sklopu znanstvenoistraživačkog projekta Rimski vojni logori u Hrvatskoj (130-0000000-0777) što ga Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH podupire od godine 1997., uz potporu Ministarstva kulture RH, Županije splitsko-dalmatinske, Grada Trilja te mještana Garduna i Vojnića.

Tilurij je obuhvaćao površinu od oko 12 hektara. Bio je trapezoidnog oblika, a nalazi upućuju na zaključak da je najvjerojatnije izgrađen početkom 1. st., kad je i utvrđen jakim bedemom. Ondje je u prvoj polovici 1. st. boravila VII. rimska legija, s oko pet tisuća vojnika, kojoj Tilurij postaje stalnim logorom zasigurno već u vrijeme Batonova ustanka (6.-9. g.). Zajedno sa XI. legijom, smještenom u logoru Burnum (u naselju Ivoševcima, iznad kanjona rijeke Krke), VII. je legija odigrala ključnu ulogu u slamanju urote koju je Lucije Aruncije Kamil Skribonijan (Lucius Arruncius Camillus Scribonianus), namjesnik rimske provincije Dalmacije, pokrenuo protiv cara Klaudija godine 42.

Obje legije tada bijahu počašćene nazivom Claudia pia fidelis (Klaudija vjerna i odana), u znak vjernosti i vojno-političke potpore caru. Sedma legija boravila je u Tiluriju do druge pol. 1. st., kada je premještena na Dunavski limes u rimskoj provinciji Meziji.

U prvoj polovici 1. st. u Tiluriju je bilo smješteno i jedno odjeljenje XI. legije, a svoj biljeg ostavile su i konjaničke pomoćne postrojbe ala Claudia nova (oko 45.-74. g.) i ala I. Frontoniana (oko 70.-80. g.). Natpisima su potvrđene i pješачke pomoćne postrojbe cohors II Cyrrhestarum, cohors Aquitanorum (oko 70.-80. g.), cohors I Belgarum (poč. 2. st.) te cohors III Alpinorum (prva pol. 2. st.). Od sredine 2. st. pa do sredine 3. st. stalnu posadu Tilurija čini

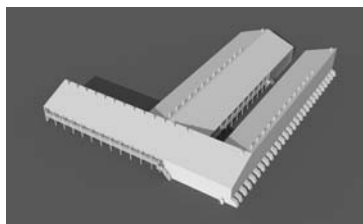
cohors VIII voluntariorum civium Romanorum, koja je ujedno i posljednja zabilježena rimska postrojba. Nakon odlaska VIII. dobrovoljačke kohorte Tilurij ostaje beneficijarska postaja, koja u svojoj strateškoj osnovi zadržava vojnu i prometnu funkciju sve do razdoblja kasne antike. To je vrijeme velikih razaranja prouzročenih provalama različitih plemenskih etnosa unutar granica Rimskog Carstva.

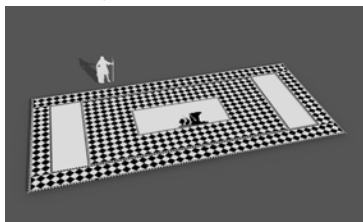

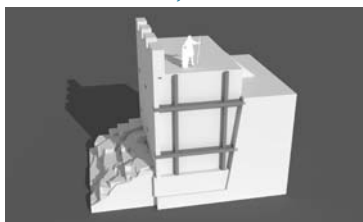
Sl. 2. Položaj Tilurija na području današnjeg sela Garduna

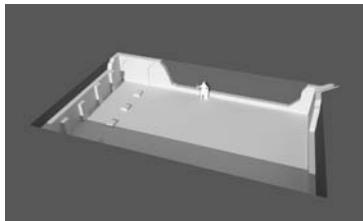
1. Vojničke spavaonice,
vizualizaciju načinio D. Popović
prema Enter d.o.o.

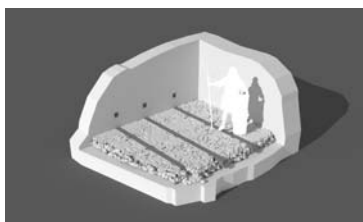
2. Mozaik sa središnjim prikazom bika,
vizualizaciju načinio D. Popović prema
rekonstrukciji B. Matulića

3. Zapadni bedem,
vizualizaciju načinio D. Popović
prema rekonstrukciji K. Rončevića

4. Cisterna,
vizualizaciju načinio D. Popović

5. Građevina u sjeverozapadnom dijelu
logora, vizualizaciju načinio D. Popović

LOGORSKA ARHITEKTURA

Arhitekturu vojnog logora čine administrativni i obrambeni objekti te niz drugih sadržaja u funkciji svakodnevnog života njegovih stanovnika. Tako su dosadašnjim arheološkim istraživanjima Tilurija otkrivene vojničke spavaonice (sl. 2.1), cisterna (sl. 2.4), dio bedema (sl. 2.3), građevina u sjeverozapadnom dijelu logora (sl. 2.5) te dio objekta u samom središtu logora, gdje je istražen mozaik s ostatkom figuralnog prikaza (sl. 2.2).

Sl. 2.1. Vojničke spavaonice (centuriae) u jugoistočnom kutu logora

Sustavnim arheološkim istraživanjima potvrđeno je šest centurija, od kojih je jedna u potpunosti istražena, konzervirana i djelomično rekonstruirana. Njezini južni i istočni zidovi poduprti su kontraforima.

Izvorno je sklop od šest centurija činio cjelinu za smještaj jedne legijske kohorte koja je brojila oko 480 ljudi. Jedna zgrada, centurija, primala je jednu centuriju, koja je brojila 80 ljudi raspoređenih u deset kontubernija (contubernia, contubernium), deset odjela po osam vojnika. Kontuberniji su dijelili šator u vojnim pothvatima, a u stalnom logoru imali su dvije prostorije u centuriji gdje su sami pripremali hranu, mljeli žito i pekli kruh.

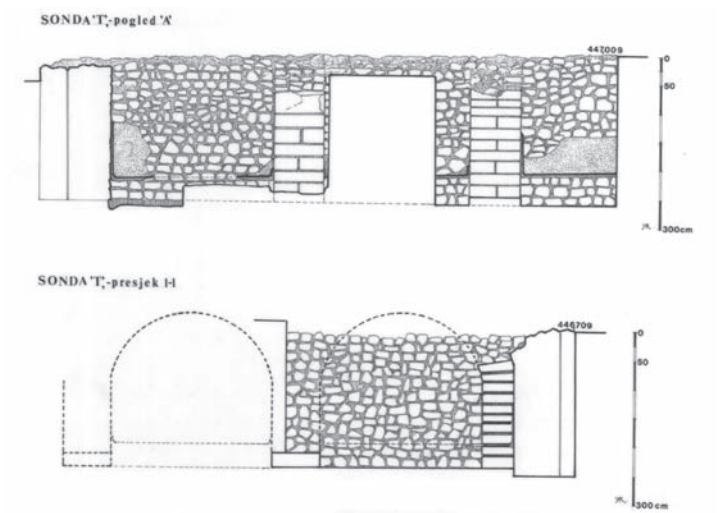
Sl. 2.2. Ostaci mozaika s figuralnim prikazom

U samome središtu logora pronađeni su ostaci građevine s ulomcima triju mozaičkih podnica, od kojih su dvije starije sačuvane u manjim fragmentima. Najmlađi mozaik prostirao se na gotovo 120 metara četvornih, a sačuvan je u nekoliko ulomaka. Najzanimljiviji je središnji figuralni prikaz, od kojeg je sačuvan stražnji dio prikaza bika, izrađen u bijelim i ružičastim kockicama na crnoj podlozi. Okvirno se nalazi mozaika vremenski smještaju u razdoblje od kraja 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. po Kr.

Sl. 2.3. Otisci drvenih greda na vanjskom licu bedema

Čvrsti temelji logorskog bedema dokumentirani su na zapadnom rubu logora. Na osnovi sačuvanih otisaka masivnih horizontalno i vertikalno položenih drvenih greda načinjena je i preliminarna rekonstrukcija tog dijela logorskog bedema.

2.4. Cisterna, presjek

Cisterna za vodu smještena je u sjeverozapadnom kutu, na nešto višoj nadmorskoj visini u odnosu na ostatak logora. Izgrađena je na način da je najprije iskopan cijeli njezin volumen u zdravici, nakon čega je unutrašnje lice ozidano i premazano debelim slojem vodonepropusne žbuke. Uz jugozapadni rub istraženi su ostaci stubišta kojim se ulazilo u cisternu, a pronađen je i kanal za protok vode prema središtu logora. Vanjske dimenzije cisterne su 16,60 x 24,89 x 27,95 x 19,30 m, a izmjerena dubina u sjeverozapadnom dijelu je 2,20 m.

Sl. 2.5. Građevina u sjeverozapadnom dijelu logora

Paralelna je sa zapadnim bedemom, od kojega je odmaknuta oko 16 m. Istražen je zapadni zid građevine s ulazom po sredini i nekoliko poprečnih zidova u unutrašnjosti sklopa. I ovdje su zamijećeni otisci drvenih greda i oblica, u ovom slučaju korištenih u izgradnji podne konstrukcije.

POKRETNI NALAZI

Najstariji pokretni nalazi ulomci su keramičkih posuda iz razdoblja od srednjeg brončanog doba do željeznog doba, pronađeni na položaju vojničkih spavaonica. Iz istraživanja potječe i jedan primjerak grčko-ilirskog novca iz 4. ili 3. st. pr. Kr., a poznati su i neki slučajni nalazi, koji upućuju na razdoblje delmatske dominacije ovim prostorima. Među njima izdvajamo brončani kelt (sl. 3), koji je u Muzej prispio kao dar mještanina.

Sl. 3. Kelt, 1100. – 900. g. pr. Kr., darovao A. Kutleša

No predmet arheoloških istraživanja i ovog vodiča je rimska faza lokaliteta, kojoj i pripada veći dio pokretnog inventara. Riječ je o nalazima karakterističnim za rimske vojne logore: dijelovi vojničke i konjske opreme, dijelovi nošnje, nakit, novac, medicinski instrumenti, kućni inventar, alati, kameni spomenici, ulomci keramičkih i staklenih posuda i drugi sitni predmeti.

Sl. 4. Rimski legionar, 1. st., rekonstrukcija

Vojnička oprema pripada uglavnom 1. st. Napadački dio opreme zastupljen je vrhovima strijela, kopljima (sl. 4.f), peticama (sl. 4.g, 5.b), piramidalnim vrhom balističkog projektila (sl. 5.a) te dijelovima mača. Petice su željezna ojačanja dna koplja kojima se koplje zabadalo u zemlju, a ostale su nepromijenjene od republikanskog doba pa do kasne antike. Pronađene su i petice sulice (sl. 5.c,d) datirane u 1. st. Prvoj polovici stoljeća pripada mač tipa Mainz, čiji je okov dna korica (sl. 4.e) pronađen u Tiluriju. Olovno tane za pračku (sl. 5.e) iz privatnog je vlasništva, a pripada tipu datiranom u dulje vremensko razdoblje, od 2. st. pr. Kr. do 2. st. po Kr.

Obrambena vojnička oprema zastupljena je željeznom obrazinom kacige tipa Weisenau (sl.4.a), koja je uobičajen inventar pješake

obrambene opreme od kraja 1. st. pr. Kr. pa do početka 2. st. po Kr. U 1. st. spadaju i rubni okovi štita (sl. 4.c). Rimski štit (scutum) sastojao se od tankih drvenih vrpca lijepljenih u dva ili tri sloja, a bio je presvučen čvrstim platnom i kožom. Iz istraživanja potječu i kopče te okovi obručastog oklopa iz 1. st. (sl. 4.b).

Sl. 5. Dijelovi napadačke vojničke opreme

Neizostavan dio vojničke nošnje jest vojnički opasač (cingulum militare), kojemu je uloga bila nošenje oružja. S prednje strane cingula visjele su kožne vrpce ojačane metalnim okovima, koje su uz zaštitnu imale i dekorativnu svrhu. U Tiluriju su nađene D-kopče, trn oblika ljiljana te metalni okovi koji su nekoć ukrašavali vojničke opasače (sl. 4.d, 14.c). Dijelovi vojničke opreme izrađivani su i od kosti, koja je korištena kao zamjenska sirovina za skuplju bjelokost i bronzu. Iz Tilurija potječe mali trn kopče i pričvršćivač (sl. 6.a,b). Kost je kao sirovinski materijal korištena i u drugim područjima života. Na sl. 6.c je tesera s oznakom XII na aversu, te rimskim brojem I i grčkim slovom B na reversu. Namjena ovakvih artefakata je višestruka, od ulaznice za teatar, preko žetona za igru ili pak žetona za besplatan obrok žita.

Sl. 6. Predmeti od kosti, 1. st.

Nalaze konjske opreme (sl. 7,8) čine funkcionalni dijelovi (okovi uzda i remena, okov za oglavnik, kopče) kojima je osnovna namjena bila povezati remenje kako bi se sedlo učvrstilo na konja, a pripadaju 1. st., s trajanjem i u kasnijim stoljećima. Pronađeni su i privjesci konjske orme, ponajprije dekorativnog, a u nekim slučajevima i apotropejskog značenja.

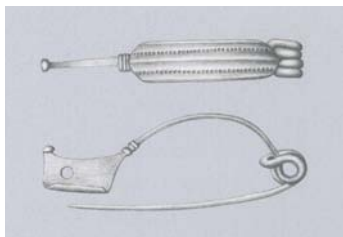
Sl. 7. Okovi remenja konjske orme, 1. - 3. st.

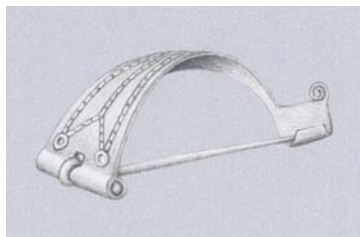
Sl. 8. Privjesci konjske orme, 1. st.

Zamjetan udio u metalnom inventaru čine fibule, sastavni dio antičke nošnje. Riječ je o upotrebnom predmetu s osobinama ukrasa, koji katkad nosi i određenu simboliku.

U Tiluriju je pronađeno sedam različitih tipova fibula, od kojih je najstarija kasnolatenska fibula tipa Jezerine (sl. 9). Naši primjerci imaju luk ukrašen uzdužnim rebrima, što je značajka brojnije od dviju inačica ovog tipa. Vremenski okvir pojavljivanja je između 50. i 30. g. pr. Kr., s trajanjem do Augustova doba (27. g. pr. Kr. - 14. g. po Kr.), a najveći broj ih potječe iz razdoblja od 20. g. pr. Kr. do 10. g. po Kr. Nosili su ih podjednako muškarci i žene, bilo u paru, bilo pojedinačno.

Sl. 9. Fibula tipa Jezerine; crtež M. Rogošić

Sl. 10. Fibula tipa Alesia; crtež M. Rogošić

U drugu pol. 1. st. pr. Kr. s najvećom učestalošću u posljednja dva desetljeća, datiraju se najranije zglobne fibule, fibule tipa Alesia (sl. 10), od kojih su u Tiluriju pronađeni ulomci obje inačice. Jedan nalaz pripada inačici Demetz Alesia II, čija je postojbina na tlu današnje Francuske, a prema dosadašnjem stanju istraživanja ovo je jedini primjerak te inačice na našem području.

Dok se rasprostranjenost fibula tipa Alesia veže uz kretanje rimske vojske, fibule tipa Aucissa prisutne su i u civilnim kontekstima.

Sl. 11. Fibule

Riječ je o najraširenijem tipu fibula na području cijelog Rimskog Carstva od posljednje četvrtine 1. st. pr. Kr. do kraja 1. st. po Kr., pa su i u Tiluriju fibule Aucissa najzastupljeniji tip fibula u 1. st., ali i općenito, s obzirom na njegovo vojno značenje u tom razdoblju. Istraživanjima su potvrđene obje inačice tipa. Tzv. klasične Aucissa fibule vrpčastog luka (sl. 11.a,d) tipične su za vojničku nošnju od kraja 1. st. pr. Kr. do 50. g. po Kr., a osobito su brojne u vojnim logorima nastalim do 10. g. pr. Kr. Jednako dobro je zastupljena i druga inačica, s polukružnim ili kružnim presjekom luka (sl. 11.b,e,g). Tip je dobio ime po keltskom proizvođaču Aucissa, čiji je žig utisnut na nekim primjercima klasične inačice. Javljaju se i drugi natpisi, što ukazuje na postojanje i drugih radionica, možda i na prostoru provincije Dalmacije s obzirom na njihovu učestalost. Fibula četvrtasta presjeka luka (sl. 11.f) također se ubraja u vojničke fibule, a datira se u drugu pol. 1. st. pr. Kr.

Sl. 12. Lučna fibula s dvije igle, 1. st.

Sl. 13. Životinjska fibula u obliku ptice, 3. - 4 st.

Lučne fibule s dvije igle (sl. 12) stručnjaci nazivaju i jadransko-dalmatinskom inačicom fibula Aucissa, budući da glavnina nalaza potječe iz provincije Dalmacije, a izgledom podsjećaju na tip Aucissa. Riječ je ipak o zasebnom tipu, datiranom u 1. st.

Tip koljenaste fibule (sl. 11.c) potvrđen je u Tiluriju s dva primjerka, a veoma je rasprostranjen širom Carstva u 2. i 3. st.

Dijelovi nošnje iz kasnoantičkog razdoblja u Tiluriju su manje zastupljeni. Izdvaja se ulomak lukovičaste fibule iz 4.-5. st. koja je simbolizirala statusni položaj te dobro očuvana zoomorfna fibula u obliku ptice, iz 3.-4 st. (sl. 13).

Jednostavna ovalna pojasna predica datira se u 4.-5. st. (sl. 14.a), a ona masivnija, D-okvira (sl. 14.b), dio je istočnogotske kulturne ostavštine iz razdoblja od kraja 5. st. do godine 537., kada je rimska provincija Dalmacija pripadala istočnogotskoj državi.

Sl. 14. Pojasne kopče

Kategorija nakita zastupljena je s nekoliko jednostavnih brončanih prstena, ulomkom zlatne naušnice, staklenim privjeskom, staklenim perlama te ulomcima staklenih narukvica i staklenog prstena. Neizostavne su i koštane igle, koje su se koristile u kozmetici i medicini, dok su duži primjerci služili kao ukosnice, u nepromijenjenu obliku, tijekom čitavog razdoblja Carstva (sl. 15).

Sl.15. Koštane ukosnice, Carstvo

Sl.16. Prsten ključ, 1. - 4. st.

Prsten u obliku ključa uobičajen je antički nalaz, koji osim ukrasne svrhe pretpostavlja i uporabnu, mogućnost ključanja kutijica i pretinaca. Primjerak iz Tilurija (sl. 16) ima zupce izravno na alci prstena, što je rjeđe zastupljena inačica tog nakita. Javlja se u vremenskom rasponu od 1. do 4. st., podjednako u civilnim i vojnim kontekstima.

Stakleni nakit također je čest inventar rimskih lokaliteta. Ulomci rebrastih narukvica i istog takvog prstena od tamnog, naizgled crnog stakla pronađeni u Tiluriju pripadaju horizontu 3. i 4. st., a produkt su istočnjačkih kulturnih tekovina.

Staklene perle u različitim bojama i oblicima prisutne su tijekom cijele antike. Nosile su se kao ukras na ogrlici ili narukvici, a mogle su poslužiti i kao glavica igle ili štapa. Naši primjerci načinjeni su od staklene paste različitih boja; uglavnom su glatke, oblo oblikovane, a ima i primjeraka oblika dinje (Melonenperlen). Neke su ukrašene staklenom niti bijele boje ili točkastim motivom u drugoj boji (sl. 17).

Sl. 17. Staklene perle, Carstvo

Sl. 18. Stakleni privjesak, 3. st. - poč. 5. st.

Među staklenim nakitom nalazi se i lijep primjerak privjeska ili perle s reljefnim prikazom muške glave u desnom profilu (sl. 18). Uzdužno je dvostruko probušen, a izrađen je od crnog neprozirnog stakla. Dva takva privjeska potječu iz Salone, a jedan iz Podgrađa čuva se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju i datiran je šire, od 3. st. do početka 5. st.

Sl. 19. Medicinski pribor, Carstvo

Prema povijesnim izvorima medicina je u antičkom svijetu bila iznimno razvijena, a njezina primjena potvrđena je arheološkim istraživanjima i civilnih i vojnih antičkih lokaliteta. Tako iz Tilurija potječu medicinska pomagala koja su u nepromijenjenu obliku poznata tijekom cijelog razdoblja Carstva.

Medicinsko-ljekarničke žličice korištene su prilikom pripremanja lijekova te uzimanja ljekovitih masti i prašaka iz posude. Izrađivane su od bronce, srebra i kosti, a u Tiluriju su nađene brončane žličice (sl. 19.a) i jedna koštana.

Neizostavan medicinski instrument je sonda (sl. 19.b), u medicini primjenjivana za tretiranje rana lijekovima te zarezivanje i spaljivanje rana. Rabljena je i u kozmetici te za održavanje higijene. Iz Tilurija potječe i pinceta, koja je za izložbu posuđena, a nalazi se u privatnom vlasništvu (sl. 19.c).

Sl. 20. Poprsje satira, kraj 1. st. - poč. 2. st.

Iz kućnog inventara izdvajamo dijelove brava i ključeve, zvonu, utege, pečat, dijelove metalnog posuđa te ulomak brončanog postolja. Sustavna istraživanja Tilurija rezultirala su i nalazima figuralne bronce, koja je u rimskom svijetu bila veoma omiljen i raširen dekorativni element. Tim nalazima pripada brončano poprsje satira (sl. 20) što je resilo dio namještaja ili vrata, a

pričvršćivalo se željeznim čavlom na prsima figurice. Datira se od kraja 1. do početka 2. st.

Od četvrtastog postolja čija je sredina kružno perforirana sačuvao se ulomak s jednom nogom oblika šape (sl. 21). Vjerojatno je riječ o postolju kipića kakvog božanstva, a slični i gotovo istovjetni primjerci poznati su na italskom tlu prvog stoljeća. Lavlje šape inače su najčešći oblik nogu na posudama, postoljima i svijécnjacima antičkog svijeta.

NEDOSTAJE SLIKA

Sl. 21. Ulomak postolja, 1. st.

Sl. 22. Okov brave i ključevi, Carstvo

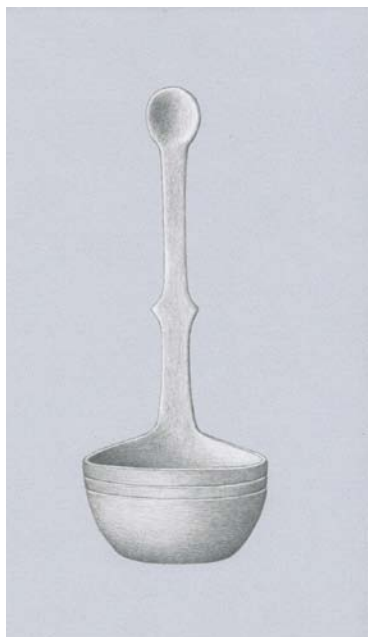
Četvrtasti okovi brava, zasuni i ključevi pripadaju bravama otključavanim tzv. sustavom potezanja ili dvostrukoga guranja, kod kojega je ključ nakon otključavanja ostajao u bravi sve do ponovnog zaključavanja (sl. 22). To je jedan od triju sustava ključanja brava kod Rimljana kojima su se zaključavala vrata, dijelovi namještaja, škrinjice i slično, a korišten je tijekom cijelog razdoblja Carstva.

Sl. 23. Zvono (darovao S. Tadinac) i uteg, 1. - 3. st.

Brončano zvono dar je mještana Garduna, a datira se u razdoblje od 1. do 3. st., kao i uteg vage (sl. 23).

Čest inventar antičkih nalazišta su i metalne posude, odnosno njihovi dijelovi. Iz Tilurija tako potječu tri drške brončanih posuda od kojih su dvije pripadale posudama za grabljenje tekućine u kultnom obredu (simpulum) (sl. 24) ili pak posudama za ulijevanje pića, uglavnom vina (cyathus). Datirane su u 1. st. i sam početak 2. st.

Sl. 24. Simpulum, crtež M. Rogošić

Treća drška dio je brončanog vrča ili slične posude za vodu, zbog fragmentiranosti datirana u šire razdoblje, od 1. do 3. st. U dijelove posuda ubrajamo i nožice posuda oblika pelte s kraja 1. st. pr. Kr. i iz prve polovice 1. st.

U Italiji i Zapadnoj Europi poznate su analogije imenu proizvođača Iucundus, što ga nalazimo na pečatu iz Tilurija, korištenom za obilježavanje proizvoda (sl. 25). S obzirom na oblik slova datira se u razdoblje ranog Carstva, a slično oblikovani pečati poznati su i iz drugih vojnih logora.

Sl. 25. Pečat IVCVNDI, rano Carstvo

Oruđe je zastupljeno brojnim zakovicama, šilima, klinovima, spojnicama i drugim sitnim materijalom korištenim u svakodnevnom životu. Sjekira-trnokop (sl. 26.a) bila je višenamjenski dio vojne opreme, korišten za kopanje rovova, obradu drveta, krčenje šikare ili pak za borbu. Naš primjerak je

datiran u 1. st. premda je, nepromijenjenog oblika, u upotrebi tijekom cijelog razdoblja Carstva. Dlijeta raznih oblika (sl. 26.b,c) korištena su pri obradi kamena, drveta i metala, što ih svrstava u česte antičke nalaze. Isto vrijedi i za građevinski šestar (sl. 26.d) datiran u rano Carstvo, budući da je riječ o jednostavnom, neukrašenom primjerku načinjenom od željeza. Na fotografiji je izdvojen i željezni predmet definiran kao šilo (sl. 26.e), koji, sudeći po analogijama, pripada inventaru kasnoantičkih nekropola i grobalja seobe naroda. O namjeni predmeta na sl. 26.f. ima nekoliko interpretacija: šilo za bušenje rupica, klin za cizeliranje i punciranje ili pak bat za kovanje. U svakom slučaju, riječ je o predmetu poznatom iz drugih republikanskih i ranocarskih vojnih logora.

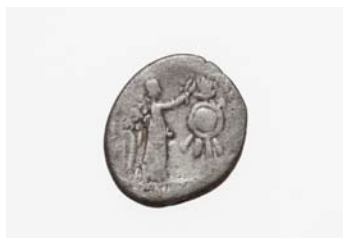
Sl. 26. Oruđe

Primjerci kovanog novca pripadaju različitim razdobljima te su značajni kako za datiranje lokaliteta i pokretnih nalaza, tako i za prepoznavanje političkih, društvenih, gospodarskih i drugih prilika u Rimskom Carstvu, provinciji Dalmaciji, a time i u samom Tiluriju.

Najstariji primjerak novca pronađen na Gardunu ukazuje na trgovačke veze lokalne delmatske zajednice s grčkim kolonijama na obali. Riječ je o grčko-ilirskom brončanom novcu Fara (Pharos) iz 4. ili 3. st. pr. Kr. Kronološki slijedi rimski republikanski novac, među kojim se izdvaja brončani as iz 2. st. pr. Kr., s prikazom dvoglavog Jana na aversu i pramca broda na reversu.

Prvo stoljeće prije Krista zastupljeno je srebrnim denarima i kvinarima, čija je vrijednost polovica vrijednosti denara. Srebrni kvinar iz 88. g. pr. Kr. kovan je u rimskoj kovnici, a na reversu

nosi prikaz Viktorije koja kruni trofej (sl. 27). Kao i ostali sačuvani primjerci iz tog razdoblja precizno je datiran imenom trijumvira kovničara kog je imenovao Senat. Ti novci nose prikaze iz rimske povijesti i religije, ali i motive iz djelokruga rada trijumvira kovničara koji ih kuju ili pak iz povijesti njihovih obitelji.

Sl. 27. Kvinar, 88. g. pr. Kr.

Sl. 28. Denar, 32.-31. g. pr. Kr.

Primjerak denara na sl. 28. čest je nalaz među rimskom numizmatikom, a spomen II. legije svrstava ga u tzv. legijske denare, emitirane za potrebe financiranja vojske u razdoblju građanskih ratova koji su završili Oktavijanovom pobjedom. Kovan je 32.–31. g. pr. Kr. u vojnoj pokretnoj kovnici Marka Antonija, neposredno prije bitke kod Akcija. Na aversu ima natpis ANT AVG III VIR R P C i prikaz lađe, dok su na reversu bojni znakovi i oznaka LEG II.

Od carskog novca najbolje je zastupljeno 1. st., ali i razdoblje kasne antike. Najstariji carski novci su srebrni kvinari iz vremena Augustova dolaska na prijestolje, kovani između 29. i 26. g. pr. Kr. na tlu Italije. Sadrže prikaz Viktorije na cilindričnoj košari između dvije zmijske glave (cista mistica), što upućuje na ulogu dionizijskog kulta, a zajedno s natpisom simbolizira Augustovu uspostavu ponovne rimske dominacije u Maloj Aziji. Ostali primjerci iz Augustova doba su asovi i kvadransi kovani uglavnom u rimskoj kovnici. Nekoliko ih potječe iz kovnice grada Nemausa (Nemausus) u Narbonskoj Galiji. Dva bakrena asa s carevim portretom pripisana su kovnici u Efezu, a njihova pojava u Tiluriju možda se može vezati uz vojna kretanja VII. legije.

Iz razdoblja vladavine cara Tiberija (14.-37. g.) potječe jedan mjedeni sestercij čija je vrijednost četiri asa, a po prikazu pripada tzv. slikovitom tipu novca bez careva prikaza. Ostalo su brončani asovi kovani u rimskoj kovnici, a najbrojniji su komemorativni primjerci s likom božanskog Augusta na aversu te prikazom žrtvenika i legendom PROVIDENT na reversu.

Dobro je zastupljen i novac iz vremena cara Klaudija (41.-54. g.). Rim je tada bio glavno kovničko središte za sve nominale, a iz Tilurija potječu bakreni asovi, kvadransi i sestercij. I dalje su prisutni prikazi božanstava iz rimske mitologije koji nose određenu poruku. Tako Minerva opremljena štitom i kacigom u stavu bacanja koplja simbolizira vladavinu cara koji je istodobno i vojnik i znanstvenik.

Među primjercima iz prve polovice 1. st. ima i prepolovljenih kovanica. Nekoliko istrošenih primjeraka iz Tilurija svjedoči o teškim vremenima, kada se nedostatak sitnog novca nadoknađivao prepolovljavanjem kovanica većih vrijednosti.

Iz 2. i 3. st. izdvojeni su mjedeni dupondij carice Sabine, žene cara Hadrijana, te brončani sestercij Aleksandra Severa. Gospodarska i politička kriza u drugoj polovici 3. st. odražava se i u brončanim antoninijanima careva Galijena i Klaudija Gotika, koji su izvorno bili srebrnjaci uvedeni za cara Karakale.

Kasnoantički novac ukazuje na nastavak krize i opadanje vrijednosti novca. Najmlađe primjerke najčešće nije moguće odrediti. Male dimenzije i loša kvaliteta metala svjedoče o propasti Zapadnog Rimskog Carstva u drugoj polovici 5. st.

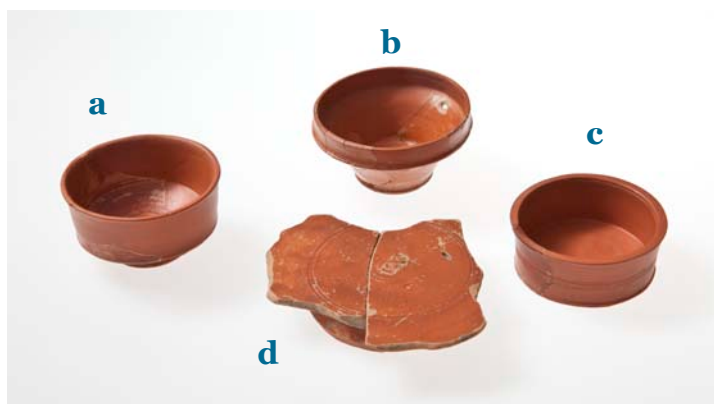

Sl. 29. Rimski novac

Posebnu skupinu čini antičko keramičko i stakleno posuđe, odnosno ulomci tog posuđa, koji su brojčano najzastupljenija kategorija nalaza, dobro utvrđene kronologije i tipologije. To je uz opširno provedenu analizu materijala omogućilo izdvajanje brojnih tipova posuda u nalazima iz Tilurija, a time i

upotpunjavanje slike o svakodnevnom životu stanovnika rimskoga vojnog logora Tilverija.

Rimska keramika iz Tilverija usporediva je s materijalom drugih vojnih lokaliteta, gradova i naselja rimskoga svijeta, a prema namjeni podijeljena je u stolno i kuhinjsko posuđe, posude za skladištenje i transport te svjetiljke. Najveći broj keramičkih nalaza potječe iz sredine 1. st., tj. iz vremena kada je u logoru boravila VII. legija. Nakon odlaska legije (oko sredine 1. st.) smanjena je i količina keramike, što pokazuju rezultati dosadašnjih istraživanja. Najbrojniju skupinu stolnog posuđa čini italska sigilata s kraja 1. st. pr. Kr. i iz 1. st. po Kr. Riječ je o ulomcima luksuznog stolnog posuđa (šalice, zdjelice, tanjuri) tzv. glatke i reljefne sigilate, koja većinom potječe iz padskih radionica (sl. 30.a,d), dok je manji dio proizvod aretinskih radionica (sl. 30.c).

Sl. 30. Stolno posuđe

- a. šalica s pečatom NICO i grafitom M, terra sigillata, sred. 1. st.
- b. šalica, istočna sigilata B, 75.-125. g.
- c. šalica, terra sigillata, 1. st.
- d. ulomak tanjura s pečatom SARI i grafitom „APTI.“, terra sigillata, 1. pol. 1. st.

Sl. 31. Skif tipa Sarius, terra sigillata, 1. st., crtež M. Ročošić

U skupini reljefne sigilate iz Tilverija najpoznatije su čaše tipa Aco i Sarius (sl. 31) tako nazvane prema pečatima lončara.

Često italska sigilata nosi radionički pečat prema kojemu se pojedini proizvodi mogu smjestiti u vremenske i zemljopisne okvire. Tako su do sada u Tiluriju potvrđeni pečati uglavnom sjevernoitalskih majstora iz 1. st.: Nico, Sarius, L.Gellius, C.Cres (..), Severus, Fusci, Melito, C.Murius, Vegetus. Radionica lončara P. Clodius P(roculus?) smještena je u pokrajinu Arezzo, a zajedno s radionicama Nico i Severus datirana je nešto ranije, tj. od 15. g. pr. Kr. Pečati su bili četverokutni ili u obliku malog stopala (in planta pedis), a nalaze se na unutrašnjem dnu posude (sl. 32). Katkad je na posudi bio urezan grafit, koji je mogao predstavljati oznaku vlasnika ili natpis s porukom, zdravicom i sl.

Sl. 32. Pečati na italskoj sigilati

Uz italsku sigilatu prisutan je import kuhinjskoga i stolnog posuđa iz zapadnog dijela Male Azije (istočna sigilata B) te današnjeg Tunisa (sjevernoafrička sigilata). Istočna sigilata B datira se od 1. do 3. st., a ulomci iz Tilurija pripadaju finom stolnom posuđu: tanjurima, zdjelama i šalicama (sl. 30.b). Sjevernoafrička sigilata uključuje kvalitetno kuhinjsko i stolno posuđe prisutno na Mediteranu od 1. do 7. st., a u Tiluriju, prema dosadašnjim istraživanjima, od druge polovice 1. st. do druge polovice 5. st. Naši ulomci pripadaju uglavnom raznovrsnim oblicima tanjura i zdjela (sl. 33).

Sl. 33. Zdjela za kuhanje, sjevernoafrička sigilata, 2. st.

Neizostavnom stolnom posuđu za posluživanje jela i pića iz 1. st. pr. Kr. i 1. st. po Kr. pripada i skupina u literaturi poznata kao keramika tankih stijenki. Dok su za sigilate karakteristični crveni i narančasti tonovi gline i isto takvog finog gustog premaza, ovu vrstu karakteriziraju izrazito tanke stijenke posuda (1 do 3 mm) i glina sive, crvene ili žute boje. Riječ je o zdjelicama bez drški, čašama, vrcićima i različitim

inačicama šalica s dvije ručice, glatke ili reljefne površine (sl. 34). Ukras se dobivao i prekrivanjem površine sitnim zrcnima pijeska, a bojanje stijenki osiguravalo je njihovu nepropusnost.

1.-2. st.

35.-40. g.

1.-2. st.

Sl. 34. Keramika tankih stijenki, crteži M. Rogošić

Keramika tankih stijenki kao i italska sigilata ima uzor u skupocjenom metalnom i staklenom posuđu, a njezina je proizvodnja s italskog poluotoka tijekom 1. st. proširena i na provincije Carstva. Analizom je utvrđeno da je većina tilurijskih ulomaka uvezena iz sjeverne i srednje Italije te iz istočnog Mediterana u 1. i 2. st. Manji broj potječe iz Galije (Lyon ware) i Španjolske (Spanish colour-coated ware).

Najviše keramičkih ulomaka ipak otpada na kuhinjsko posuđe, gdje prednjače lonci i zdjele za kuhanje i pečenje te pripadajući im poklopci. Uz italsko i sjevernoafričko kuhinjsko posuđe zastupljen je i tzv. egejski tip kuhinjskog posuđa, prisutan na Mediteranu od 60. do 250. g. po Kr., sa središtem proizvodnje u zapadnoj Maloj Aziji. Kuhinjsko posuđe uključuje i posude za pripremu i skladištenje namirnica, gdje su izdvojeni tarionici, doliji i različite inačice zdjela. Tarionici (sl. 35) su imali hrapavu unutrašnju stijenku, kako bi se hrana uz pomoć tučka lakše usitnila, a hrapavost se postizala zrcima pijeska, kamenčića, kremena i mljevene cigle. Primjerci iz Tilurija italski su proizvodi iz 1. st. po Kr.

Sl. 35. Tarionik, crtež M. Rogošić

Brojni keramički ulomci pripadaju amforama koje su u rimskom svijetu korištene za skladištenje i prijevoz ulja (*amphorae oleariae*), vina (*amphorae vinariae*), garuma, ribljih proizvoda i suhog voća. Katkad su natpisi (tituli

picti) na amforama označavali što se u njima prevozi.

Tipologija i kronologija amfora u stručnoj su literaturi općenito dobro razvijene, što je značajno za upoznavanje trgovačkih i gospodarskih kretanja tog vremena, to više što se proizvod morao odmah pakirati u ambalažu, koja se proizvodila vjerojatno negdje u blizini gospodarstva. U Tiluriju su najzastupljeniji tipovi amfora Dressel 6 (za ulje, vino i garum) i Dressel 2-4 (za vino).

Keramičke svjetiljke su kao i ostali keramički inventar uglavnom sačuvane u ulomcima. S obzirom da su u vojnom logoru služile za rasvjetu prostorija, zaključujemo da je riječ o vrlo traženoj robi. Glavnina svjetiljaka iz Tilurija pripada tzv. svjetiljkama s volutama, koje, uz volutno ukrašene nosove, obilježava veliki disk, često ukrašen reljefnim prikazom (sl. 36, 37a). Inačice svjetiljki s volutama izdvojene su prema završetku nosa, trokutastom ili zaobljenom, te prema različitoj širini nosa i ramena. Proizvodile su se na italskom tlu od Augustova doba do kraja 1. st. po Kr., s nešto dužim trajanjem tipa zaobljenog nosa, do sredine 2. st.

Sl. 36. Ulomak svjetiljke s prikazom vepra na disku, 2. pol. 1. st. - poč. 2. st., privatno vlasništvo

Sl. 37. Svjetiljke
a. Svjetiljka s volutama, 1. pol. 1. st.
b. Svjetiljka kratkog okruglog nosa, 1. st., darovao A. Kutleša

Svjetiljka na sl. 37.b pripada najrasprostranjenijem tipu svjetiljki u Rimskom Carstvu, tzv. svjetiljkama kratkog okruglog nosa. Njihova proizvodnja trajala je tijekom 1. i 2. st. na italskom poluotoku, s time da je i u provincijama vrlo brzo započelo njihovo kopiranje. Naš primjerak je jednostavan, s urezanim linijama na prijelazu ramena u disk, a kasniji su proizvodi često imali bogato ukrašeno rame.

Neizostavan tip su tzv. firma svjetiljke, koje na dnu nose pečat proizvođača (firma). Jednostavne su, kruškolikog oblika, s izduženim zaobljenim nosom. Pojavljuju se oko 50. g. kao proizvod sjevernoitalskih radionica, a u provincijama se proizvode i u 4. st. U Tiluriju su vrlo fragmentarno sačuvani primjerci ovog tipa, koji se serijski proizvodio u dugom razdoblju, za široko tržište čitavog Carstva.

Osim navedenog, u Tiluriju su dokumentirani i ulomci svjetiljaka sjevernoafričke i korinške proizvodnje, a istraživanja su potvrdila i lokalnu proizvodnju firma svjetiljaka i gruboga kuhinjskog posuđa.

Zatvorena cjelina Jama sj 55, istražena na položaju vojničkih spavaonica (sonda A), primjer je istodobne upotrebe uvoznih i

domaćih keramičkih proizvoda u Tiluriju. Ondje je uz dva italska vrča pronađen tipični rimski lonac za kuhanje lokalne produkcije (sl. 38). Analiza sadržaja Jame sj 55 pruža i niz drugih zanimljivih podataka, pa je tako na ostacima životinjskih kostiju, kostiju svinje, zamijećeno komadanje sjekiricom, koju su upravo Rimljani uveli kao višenamjensko oruđe za obradu mesa.

Sl. 38. Nalazi iz Jame sj 55, 1. pol. 1. st.

Neizostavna i brojna kategorija keramičkih nalaza na svim antičkim lokalitetima ulomci su krovnih opeka (tegulae, imbrices). Neki od tih komada su i obilježeni pečatom radionice pa u Tiluriju ima nalaza s pečatom III. kohorte Alpinaca koja je ovdje boravila u prvoj pol. 2. st. te pečat VII. legije Claudia pia fidelis, XI. legije Claudia pia fidelis i IV. legije Flavia felix.

Obilje staklenih nalaza te njihova detaljna obrada omogućili su izdvajanje brojnih tipova posuda i u ovoj kategoriji pokretnog inventara. Stakleno posuđe je prema načinu izrade podijeljeno u dvije osnovne skupine – staklo oblikovano u kalupu i staklo oblikovano puhanjem. Kod posuda izrađenih puhanjem razlikuje se staklo puhanu u kalup i slobodno puhanu staklo.

Najraniji stakleni nalazi ulomci su posuda od mozaičnog stakla (sl. 39, 40, 41), koje su se proizvodile u sirijsko-palestinskim i italskim radionicama u drugoj polovici 1. st. pr. Kr. i u 1. st. po Kr. Proizvodnja ovog tipa posuđa ima uzore u helenističkoj tradiciji, a sredinom 1. st. postupno izlazi iz mode. Naši nalazi vjerojatno su italski proizvodi.

Sl. 39. Mozaično staklo
a. ulomak zdjele, 1. st.
b. ulomak glatke zdjele, 1. pol. 1. st.

Sl. 40. Mozaično staklo, ulomci rebraste
zdjele, kraj 1. st. pr. Kr. - sred. 1. st. po Kr.

Sl. 41. Rebrasta zdjela od mozaičnog
stakla, staklo oblikovano u kalupu, crtež
M. Rogošić

Neizostavnu skupinu čine jednoboje rebraste zdjele prisutne širom Carstva u 1. st. po Kr., s većim intenzitetom u drugoj polovici stoljeća. Rjeđe se pojavljuju kao prilog u grobu, dok su u antičkim naseljima 1. stoljeća vrlo česte. Karakteriziraju ih deblje stijenke i radijalno postavljena rebra na vanjskoj strani plitkog recipijenta. Naši primjerci uglavnom su u prirodnoj boji stakla zelenkastih i zelenkastoplavkastih nijansi, dok je nekoliko ulomaka bojano te su od prozirnog modrog stakla, jedan od neprozirnog bijelog i jedan od prozirnog stakla jantarne boje. Vjerojatno su u Tilurij uvezene iz italskih radionica, možda i iz sirijsko-palestinskog područja, a možda je riječ i o lokalnoj proizvodnji salonitanske radionice.

Rebraste zdjelice s utisnutim nitima (Zarterrippenschalen) (sl. 42) dublje su oblika tijela i tanjih stijenki, a pripadaju

Sl. 42. Rebrasta zdjela s utisnutim nitima
(Zarterrippenschalen), slobodno puhano
staklo, crtež M. Rogošić

zapadnoj staklarskoj industriji prve polovice 1. st. po Kr. Naši ulomci su modre, jantarnosmeđe i ljubičaste boje, ukrašeni nitima od neprozirnog bijelog stakla. Vjerojatno su uvoz iz Akvileje.

Najzastupljeniji tipovi staklenih posuda su različite inačice boca, čaša i balzamarija.

Boce i čaše imaju široku upotrebu u svakodnevnom životu, što se iščitava i iz brojnih ulomaka koji potječu iz istraživanja. Jajolika bočica malo oštećenog oboda (sl. 43.c) pristigla je u Muzej kao dar mještanina Garduna. Riječ je o neuobičajenom i rijetkom obliku u tipologiji rimskog stakla, a sličan primjerak čuva se u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Sinju. Datirana je u prvu polovicu 1. st. po Kr.

Sl. 43. Balzamariji i bočica, slobodno puhanu staklo
a. cjevasti balzamarij, 1. pol. 1. st.
b. cjevasti balzamarij, 2. pol. 1. st.
c. bočica, 1. pol. 1. st., darovao S. Tadinac

Balzamariji su služili za čuvanje kozmetičkih ili ljekovitih pripravaka, a korišteni su i kao prilozima u rimskim nekropolama te za mirisne pomasti pri obredu spaljivanja pokojnika. Iz istraživanja potječu uglavnom ulomci balzamarija, a ima i cjelovitih primjeraka (sl. 43.a,b). Tipologija im je definirana prema različitom obliku tijela, a naša dva primjerka pripadaju tzv. cjevastim balzamarijima, koji su vrlo raširen tip balzamarija u Rimskom Carstvu od početka 1. do početka 3. st. po Kr. Primjerak na sl. 43.a nema naglašen prijelaz vrata u tijelo i malih je dimenzija, što ga, uz poznate analogije, svrstava u prvu polovicu 1. st. Drugi balzamarij (sl. 43.b) ima stisnut prijelaz iz vrata u tijelo, a omjer tijela i vrata mu je gotovo jednak te se datira u drugu polovicu 1. st. Moguće je da su ovi proizvodi italčkog podrijetla, no zbog brojnih nalaza cjevastih balzamarija na cijelom našem priobalnom području opravdana je i pretpostavka lokalne proizvodnje. Velik dio staklenih nalaza čine ručice, dna i obodi, za koje je, zbog malih dimenzija, bilo moguće tek utvrditi pripadnost bocama i vrčevima. Neki su ulomci dijelovi većih posuda korištenih u antičkom kućanstvu.

Tri ulomka tzv. Ennionovih čaša (sl. 44) pripadaju luksuznim uvoznim proizvodima, a u Dalmaciji su, uključujući naše nalaze, poznata ukupno četiri primjerka. Sjevernoitalskog su podrijetla i rijetke su izvan matičnog područja, a datiraju se u drugu četvrtinu 1. st. do Kr.

Sl. 44. Ennionova čaša, staklo puhanu u kalup, crtež M. Rogošić

Rijetki i skupocjeni proizvodi su i ulomak cilindrične pikside te čaše sa saćastim ukrasom. Prva je vjerojatno proizvod sjevernoitalske radionice 1. st., dok je druga istočnomediterranskog podrijetla, s kraja 1. i početka 2. st. Ulomak pladnja od prozirnog tamnozelenog stakla jedini je primjerak tog

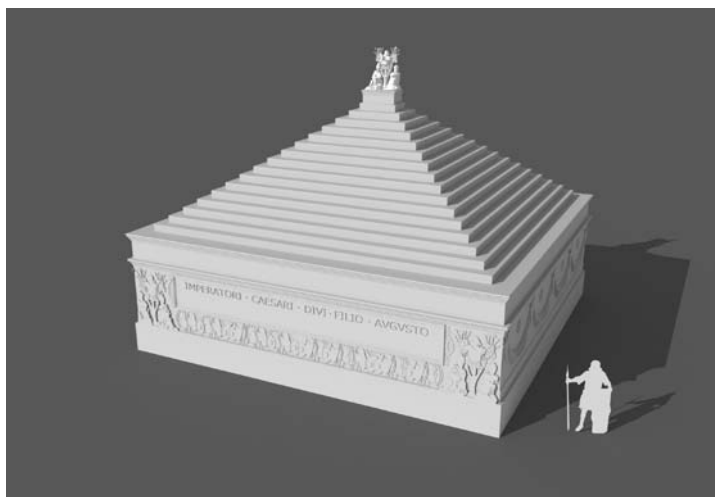
tipa posuđa u Dalmaciji. Potječe iz prve polovice 1. st., a takvi primjerci poznati su u Italiji i na zapadnom Mediteranu. Raritetima pripadaju i ulomak grozdolike bočice iz druge polovice 2. st. te ulomak čaše s kapljicastim ukrasom (Nuppengläser), datirane od druge polovice 3. do prve polovice 5. st. Ulomci četvrtastih boca, zdjelica ili čaša s cjevastim rebrom i onih s ovratnikom te zdjelica Hofheim proizvodi su 1. st., odnosno 2. st. i također pripadaju u rjeđe nalaze. U Tiluriju ima i starokršćanskoga staklenog inventara – čaše na nozi, kaleži ili zavjetni lumini istočnog su podrijetla, prisutni na Mediteranu od 4. do 8. st. Izdvojene su i kasnoantičke zdjelice, vjerojatno proizvod zapadnih radionica. Sve navedeno, uz već ranije opisani kasnoantički nakit, ilustrira bogatu tipologiju staklenog inventara Tilurija od vremena Augusta do starokršćanskog doba. Najviše nalaza ipak pripada 1. st., što se uklapa u cjelokupnu sliku lokaliteta.

Sl. 45. Pribor za igru (žetoni i koštana kocka), Carstvo

Staklo je poslužilo i za izradu raznobojnih žetona za igru (sl. 45), od kosti i kamena. Osim žetona, u Tiluriju su vezano uz igru nađeni i koštana kocka, ulomci koštanih cilindričnih kutijica u kojima se čuvao igraći pribor te ulomak kamene ploče za igru s urezanim pravokutnim poljima.

Iznimno brojnu skupinu pokretnih nalaza čine kameni spomenici, koji su, uz ostali arheološki materijal s područja Garduna, već od sredine 19. st. plijenili pozornost javnosti. Brojni su prispjeli u muzeje diljem Hrvatske, dok su neki i danas ugrađeni u pročelja kuća na Gardunu i u Trilju. Kao najznamenitije valja spomenuti dva ulomka tropeja, spomenika pobjedi za koji se pretpostavlja da je u Tiluriju podignut u čast pobjede Rimljana nad Ilirima u delmatsko-panonskom ustanku od 6. do 9. g. Ulomci se čuvaju u Arheološkome muzeju u Splitu i Muzeju Cetinske krajine u Sinju, a sadrže vjerne prikaze zarobljenih Ilira, s tipičnom nošnjom i fibulama iz kasnog željeznog doba (sl. 46).

Sl. 46. Tropej, prema idealnoj rekonstrukciji N. Cambija vizualizaciju načinio D. Popović

Najbrojniju kategoriju kamenih spomenika Tilurija čine nadgrobni spomenici, stele rimskih legionara i veterana, uglavnom pripadnika VII. legije. Dio stela potječe s područja koje gravitira Tiluriju, dok je određen broj evidentiran na prostoru cijele rimske provincije Dalmacije, gdje su pripadnici VII. legije obnašali različite dužnosti ili su se kao veterani naseljavali na svojim imanjima (villae rusticae) u blizini većih središta, Ekva, Salone, Tragurija, Jadera, Narone. Posebnu skupinu monumentalnih nadgrobnih stela čine one s prikazom vrata, vezane ponajprije za pripadnike VII. legije i drugih vojnih postrojba stacioniranih svojedobno u Tiluriju. Pripadaju tzv. arhitektonskom tipu stela, jer prikazuju pročelje hrama u obliku trokutnog zabata s akroterijima. Kod većine stela se ispod zabata nalazi friz oružja. Arhitravna greda položena je na dva stupa s kapitelima i bazama. Unutar prostora omeđenog

stupovima i arhitravnom gredom najčešće se javlja natpis. Prostor ispod prikaza hrama ukrašen je prikazom dvokrilnih vrata koja su podijeljena u četiri polja. U poljima su najčešće prikazane lavlje glave s alkom za kucanje u čeljustima ili pak alke koje vise na listu te drške za otvaranje i zatvaranje vrata. Katkad se u poljima nalazi i oružje, kao statusni simbola vojnika.

S obzirom na njihovu brojnost i specifičnost izdvojene su kao zaseban tip, proizvođen vjerojatno u lokalnoj klesarskoj radionici u Tiluriju. Ostaci jedne stele do danas su uzidani u dvije građevine na Gardunu (sl.47, 48).

Sl. 47, 48. Ulomci stele s prikazom vrata, 1. pol. 1. st., Gardun

Neke od tih stela sadrže i epigrame, natpise u stihovima koje su pisali pjesnici čija je djelatnost možda bila vezana upravo uz spomenutu klesarsku radionicu. Dvije stele koje se čuvaju u Muzeju triljskoga kraja, potječu iz novijih arheoloških istraživanja na Vojniću, gdje su bile sekundarno upotrijebljene kao pokrovne ploče kasnoantičke grobnice. Stela na sl. 49 pripada Luciju Anharenu, vojniku VII. legije koji je umro u dobi od 40 godina, a u vojnoj je službi proveo 21 godinu. Spomenik mu je podigao njegov brat Kvint. Dao je uklesati i epigram kojim izražava svoju tugu i žalost te poručuje pokojniku kako je nesretan što mu izljevina vino na grobu umjesto da mu ga živome ponudi. Druga stela (sl. 50) pripada Luciju Kusiju Askaniju, oslobođeniku kojemu je spomenik podigao gospodar, a umro je u dobi od dvadeset godina. Nadgrobni natpisi i njihova podrobna analiza osobito su značajni stoga što su izvor prvorazrednih podataka o podrijetlu vojnika, doživljenoj starosti, godinama provedenim u službi i dr. Tako znamo da su pripadnici VII. legije uglavnom potjecali iz Male Azije i Italije, dok je nekolicina bila podrijetlom iz Makedonije i Narbonske Galije. U legiju su stupili između 18. i 29. godine života, a preminuli su između 30. i 45. godine života. Nadgrobne spomenike često su im podizala braća, odnosno suborci koji su im bili poput braće.

Sl. 49. Stela Lucija Anharena, 1. pol. 1. st.

Sl. 50. Stela Lucija Kusija Askanija, 1. pol. 1. st.

Izbor iz literature:

Buljević, Z., *Stakleni inventar*, u: M.Sanader, *Tilurium I. Istraživanja 1997.-2001.*, Zagreb, 2003., 271-356.

Buljević, Z., *Project Tilurium – Glass Findings*, XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb, Hrvatska, 24.-27.05.2010.

Cambi, N., *Gardunski tropej*, u: Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 8, Split, 1984., 77-92.

Demicheli, D., *Neobjavljeni antički natpisi iz muzeja Cetinske krajine i Zbirke Franjevačkog samostana u Sinju*, u: Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb, 2011., 69-97.

Ivčević, S., *Dijelovi opreme rimskog vojnika iz Garduna*, *Opuscula archaeologica* 28, Zagreb, 2004., 159-176.

Ivčević, S., *Dijelovi vojničke opreme iz Garduna u Arheološkom muzeju u Splitu*, *Opuscula archaeologica* 34, Zagreb, 2010., 127-144

Ivčević, S., *Project Tilurium – Roman military Equipment*, XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb, Hrvatska, 24.-27.05.2010.

Ivčević, S., *Antičke fibule iz vojnog logora Tilurij (Gardun)*, u: Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb, 2011., 161-186.

Sanader, M., *Kasnocarska grobnica iz Vojnića*, *Opuscula archaeologica* 23-24, Zagreb, 1999., 225-236.

Sanader, M., *Tilurium I. Istraživanja 1997.-2001.*, Zagreb, 2003.

Sanader, M., Šeparović, T., Tončinić, D., *Das Projekt Tilurium*, u: L. Kocsis., *The Enemies of Rome. Proceedings of the 15th International Roman Military Equipment Conference*, Budapest, 2005., *Journal of Roman Military Equipment Studies* 16.

Sanader, M., Tončinić, D., *Gardun – Antički Tilurium – Gardun – the ancient Tilurium*, u: *Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj*, I. Radman Livaja (ur.), Zagreb, 2010., 33-54.

- Sanader, M., Miličević Bradač, M., Demicheli, D., *A "poet" in the military camp at Tilurium*, XVII Roman Military Equipment Conference, Zagreb, Hrvatska, 24.-27.05.2010.
- Šimić-Kanaet, Z., *Keramika*, u: M.Sanader, *Tilurium I. Istraživanja 1997.-2001.*, Zagreb, 2003., 109-188.
- Šimić-Kanaet, Z., *Lončarski pečati na rimskoj keramici s Garduna*, *Opuscula archaeologica* 27, Zagreb, 2003., 455-462.
- Šimić-Kanaet, Z., *Sarius šalica iz Garduna*, *Opuscula archaeologica* 28, Zagreb 2004., 187-191.
- Šimić-Kanaet, Z., *Tilurium II. Keramika 1997.-2006.*, Zagreb, 2010.
- Šimić-Kanaet, Z., *Rimske sujetiljke iz Tilurija*, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb, 2011., 187-218.
- Šeparović, T., *Metalni nalazi*, u: M.Sanader, *Tilurium I. Istraživanja 1997.-2001.*, Zagreb, 2003., 219-256.
- Šeparović, T., *Nalazi novca*, u: M.Sanader, *Tilurium I. Istraživanja 1997.-2001.*, Zagreb, 2003., 189-218.
- Šeparović, T., *Osvrt na legijske denare Marka Antonija s posebnim naglaskom na nalaze toga novca u sjevernoj Dalmaciji*, *Archaeologia Adriatica* Vol. 2 No. 1, Zadar, 2008., 269-274.
- Šeparović, T., *Novac s Garduna u Muzeju Cetinske krajine*, u: *Arheološka istraživanja u Cetinskoj krajini*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb, 2011., 49-67.
- Tončinić, D., *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split, 2011.
- Tončinić, D., Tabak, A., Librenjak, A., *Rimski vojni pečati u Cetinskoj krajini*, u: *Radovi kolokvija Rimaska vojska u procesu romaniziranja provincije Dalmacije*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 27, Zagreb, 2011., 361-379.
- Zaninović, M., *Vojni značaj Tilurija u antici*, u: *Od Helena do Hrvata*, Zagreb, 1996., 280-291.

MUZEJ TRIJEŠKOG KRAJA